

גנזי קדם

שנתון לחקר הגניזה

כרך

יז

תשפ"א

כרך מיוחד

מוקדש לזכרו של פרופ' יעקב שויקה ז"ל

2020-1936

העורכת

מרים פרנקל

THE FRIEDBERG
GENIZAH PROJECT

תוכן עניינים

חלק עברי

7	דבר המערכת
	חמדה גנוזה: לזכרו של אבי מורי פרופ' יעקב שויקה ז"ל
9	אהרן שויקה
	אור חשך באהלינו: קינה לתשעה באב וייחוסה לרבי יהודה הלוי
27	בנימין אמת
	תפילת ערבית לימות החול על פי סידורים ארץ ישראלים קדומים מן הגניזה הקהירית
41	אורי ארליך
	עיונים בסידורו של ר' שלמה בן נתן
101	נסים סבתו
	ברכת קראי ונידויו: סוגיות ביחס לקראים בדברי ר' אברהם ואביו הרמב"ם
143	מרדכי עקיבא פרידמן
	הכתר בפסטאט: כתר ארם צובה בתעודות מן הגניזה הקהירית
179	נריה קליין

חלק לועזי

Editorial Statment	7*
Al-Qirqisānī's account of historical Jewish calendars and its dependence on the commentary on Genesis by Sa'adya Gaon: a study of Kitāb al-Anwār VII.1	
Nadia Vidro	9*

חמדה גנוזה: לזכרו של אבי מורי פרופ' יעקב שויקה ז"ל

אהרן שויקה

מפעלו המדעי של אבי פרופ' יעקב שויקה ז"ל עמד כל חייו בממשק שבין שפה למחשב. תחומי התמחותו ותרומותיו המדעיות העיקריות היו בבלשנות חישובית ובעיבוד ממוחשב של שפות טבעיות, בבניית קורפוסים טקסטואליים גדולים, באחזור מידע ובמילונאות עברית ממוחשבת.

פרופ' יעקב שויקה נולד בשנת 1936 בקהיר לאימו שרינה לבית דישי ע"ה ולאביו הרב אהרן שויקה זצ"ל, ראש ישיבת אהבה ואחוה בקהיר, נצר למשפחת רבנים ותלמידי חכמים מארם צובא (חלב) שבסוריה. הוא עלה לארץ בשנת 1957 והחל בשנה זו את לימודיו בחוג למתמטיקה שבאוניברסיטה העברית. בין השנים 1964–2004, במשך ארבעים שנה, לימד במחלקה למתמטיקה ולמדעי המחשב שבאוניברסיטת בר-אילן. בשנת 1990 התמנה לפרופסור מן המניין, ובשנת 2004 פרש מהוראה בדרגת פרופסור אמריטוס. אבא העמיד דורות של תלמידים במתמטיקה ובמדעי המחשב, ותלמידים רבים שלו השתלבו בעמדות מפתח בעולם האקדמי ובתעשיית המחשבים הישראלית, בהם גם זוכי פרס ישראל. לכבוד יום הולדתו ה-75 יצא ספר יובל לכבודו בשלושה כרכים ובו עשרות מאמרים במדעי המחשב ובתחומים נלווים, שהשתתפו בו טובי החוקרים בעולם, ובהם תלמידיו ותלמידי-תלמידיו, כהוקרה וכעדות לתרומתו המכרעת בתחומים אלה.¹

הישגיו של אבי מורי במהלך פעילותו האקדמית רבת השנים ותרומותיו לקהילה האקדמית בישראל ומחוצה לה רבים ומגוונים, והם רשומים ברשימת פרסומיו שבספר היובל, הכוללת כשמונים מאמרים ומחקרים.² אמנם המאפיין הבולט ביותר של עבודתו המדעית היה יכולתו הייחודית ויוצאת הדופן להעמיד את התרומות

1 N. Dershowitz and E. Nissan (eds.), *Language, Culture, Computation: Essays Dedicated to Yaacov Choueka on the Occasion of His 75th Birthday (Lecture Notes in Computer Science, 8001–8003)*, 1–3, Berlin 2014

2 N. Dershowitz and E. Nissan, 'Yaacov Choueka: A Profile', *ibid.*, pp. 19–36 (וראו רשימת הפרסומים המלאה בסוף המאמר). אבא עצמו תיאר את דרכו האקדמית בשפתו מלאת החן, במאמר הפותח את ספר היובל: 'From the Alleys of Cairo to the Internet Highways – A Intellectual Journey: Languages, Information and Intelligence', *ibid.*, pp. 1–18

המדעיות החדשות ואת חידושי הטכנולוגיה הדיגיטלית לטובת הציבור הרחב באמצעות המפעלים הגדולים שהקים, ניהל וליווה במשך שנים רבות. בראש מפעליו אלה עומדים ארבעה בעלי משמעות מיוחדת: פרויקט השו"ת,³ מילון רב מילים,⁴ פרויקט פרידברג לחקר גניזת קהיר⁵ ומפעל 'הכי גרסינן' לנוסחי התלמוד הבבלי.⁶ בארבעת המפעלים הללו רתם אבא את טכנולוגיית המחשב לטובת מדעי היהדות במובנם הרחב: לשון עברית, ספרות תלמודית ורבנית ומחקר כתבי היד. כל מפעל ומפעל היה בנוי על טכנולוגיה חדשנית - ואפילו חלוצית - לזמנה, שהציבה אותו בחזית העולמית של המדע והטכנולוגיה. וכל מפעל מארבעת המפעלים שינה באופן מהותי את פניו של התחום שבו פעל, הגדיר מחדש את שיטות המחקר ופתח אופקים חדשים לפני החוקרים והעוסקים באותו התחום. והעיקר, ביסודו של כל פרויקט שאבא הקים וניהל עמדו המטרה והחזון להנגיש לציבור הרחב באמצעות טכנולוגיות המחשב אוצרות של ידע ושל תרבות יהודית מבלי לוותר על האחריות והקפדנות האקדמית של איש מדע מובהק, ולפתח כלים חדשים שיקדמו את המחקר והלימוד בדרך שלא הייתה אפשרית בעבר.

א. מה' מצעדי גבר כוננו ודרכו יחפץ

ב-7 באוגוסט 2005 התקיימה פגישה במכון בן-צבי בהשתתפות ר' ראובן רובלוב, פרופ' מנחם בן ששון, פרופ' חגי בן שמאי ופרופ' יעקב שויקה. בפגישה הוצגו היעדים העיקריים והמסגרת הנוכחית של פרויקט פרידברג

- 3 על פרויקט השו"ת ראו ברשימת הפרסומים של שויקה (לעיל, הערה 2), מס' 21-30. הפרויקט זכה בפרס ישראל לספרות תורנית לשנת תשס"ז. ראו גם: גלית חמי וסופי שולמן, להמציא כל בוקר מחדש: סיפורה של החדשנות הישראלית, ראשון לציון 2018, עמ' 84-87.
- 4 במסגרת מפעל רב מילים פותחו הכלים הממוחשבים הבאים: מילים - מנתח מורפולוגי לשפה העברית החדשה; כתבן - בודק איות עבור השפה העברית; נקדן ונקדן-טקסט - כלי לניקוד אוטומטי של טקסטים בעברית. כלים אלה נמצאים כעת ברשות חברת מלינגו (melingo.com), חברת בת של אנציקלופדיה בריטניקה, והיא ממשיכה לפתחם ולשווקם. גולת הכותרת של המפעל הייתה סדרת המילונים המודפסים: רב מילים - המילון השלם לעברית החדשה, ראש המערכת: יעקב שויקה, עורך ראשי: עוזי פרידקין, א-ו, תל-אביב תשנ"ז; מילון רב מילים הצעיר, א-ב; מילון רב מילים לבית הספר, עורכת ראשית: יעל צחי-ינאי, תל-אביב תשנ"ו. ראו: עוזי ומינה פרידקין, "רב מילים, המילון השלם - מילון עברי חדש", לשוננו לעם, מט, א (תשנ"ח), עמ' 3-25.
- 5 בתוך פורטל פרידברג: www.jewishmanuscripts.org. על המפעל ראו להלן, הערה 8.
- 6 בתוך פורטל פרידברג. על מפעל זה ראו: עדיאל ברויאר, 'דקדוקי סופרים ב"הכי גרסינן"', מכילתא, א (תש"ף), עמ' 353-364. באתר המפעל ניתן לעיין במאמרים ובמבואות על המפעל מאת מנחם כ"ץ (בהשתתפות הלל גרשוני ועשהאל שמלצר).

לגניזה (FGP), כמו גם חלק מהקשיים שהפרויקט נתקל בהם, במיוחד מבחינת היבטי המחשוב שלו, שנחשבו חיוניים להצלחת הפרויקט. מהדין שהתקיים התברר כי הפרויקט, לאחר כשש שנים של פעילות אינטנסיבית למדי והוצאות ניכרות, הן בישראל והן בחו"ל, הגיע לצומת, אולי אפילו למבוי סתום, וכי היה צורך דחוף בהערכה חדשה, וכנראה גם בשינוי מסלול של המתודולוגיות המשמשות בפרויקט והפעילות הכוללת שלו, על מנת שישגיג את יעדיו המוצהרים.⁷

פסקה זו שכתב אבא מתעדת את תחילתו של פרויקט מחשוב הגניזה שהוליד מהפכה בחקר גניזת קהיר ושינה את פניו מכאן והלאה. מפעל זה הנגיש את הגניזה לחוקרים ולסטודנטים באופן שאין דומה לו, והעמיד לרשות מחקר הגניזה את הטכנולוגיות הדיגיטליות המתקדמות ביותר, כולל שיטות וכלים חדשים שפותחו במיוחד עבור פרויקט זה. עם המימוש המוצלח של פעולות אלה על הגניזה הורחבה הפעילות של פרויקט פרידברג למפעלים נוספים, ביניהם 'הכי גרסינן' לנוסחאות התלמוד הבבלי, אשר עיצב מחדש את עולם הלימוד והמחקר של התלמוד.

פרויקט פרידברג לחקר הגניזה הושק באוקטובר 1999 בפגישה שהתקיימה בניו יורק. נכחו בה חברי המועצה המייעצת של הפרויקט, שהורכבה ממיטב חוקרי הגניזה, יחד עם מייסד הפרויקט ומממנו הנדיב ד"ר אלברט דב פרידברג. המשימה של הפרויקט כפי שהוגדרה אז הייתה לקדם את הזיהוי והקטלוג של קטעי הגניזה כדי להגיע אל המטרה הסופית: קטלוג מלא של כל אוספי הגניזה. המתודולוגיה שנבחרה כללה שני מסלולים: איסוף כל רשומות הקטלוג של קטעי הגניזה מקטלוגים קיימים, והקמת כתריסר צוותים מקצועיים קטנים שיקטלגו קטעים נוספים; כל צוות יהיה אחראי לתחום אחד – בלשנות, הלכה, תלמוד, פילוסופיה, מדרשי אגדה ועוד.

שש שנים לאחר מכן התברר כי העבודה ניצבת בפני קשיים שאינם מאפשרים להתקדם. אף שהצוותים התקדמו בזיהוי ובקטלוג של קטעים חדשים, מערכת המחשב שפותחה כדי לקלוט את הנתונים סבלה מבעיות רבות ונכשלה בקליטת הנתונים שהגיעו ממקורות שונים לתוך בסיס נתונים משותף. במצב עניינים זה התקיימה הפגישה הנזכרת למעלה, במהלך הקונגרס העולמי ה-14 למדעי יהדות, שהתקיים בירושלים בקיץ 2005. בעקבות פגישה זו התקיימה פגישה נוספת, לאחר שבוע ימים,

7 Yaacov Choueka, 'The Friedberg Genizah Project: A Vision, Its Current Implementation and Its Future. A Status and Feasibility Study', הוגש לדירקטוריון פרידברג, נובמבר 2005, עמ' 6 (תרגום שלי).

ובה לקח אבא על עצמו ללמוד את הנושא ולבחון את מצבו הנוכחי של הפרויקט על כל היבטיו, מתוך תקווה שיוכל להציג תוכנית מלאה לפתרון הבעיות. לשם כך הוא יזם סדרה של מפגשים אינטנסיביים עם כעשרים וחמישה חוקרי גניזה בתוך זמן קצר. פגישות אלה, יחד עם התכתבות אלקטרונית עם הצוות הטכני של FGP בארצות הברית, שימשו בסיס לדו"ח שהשתרע על פני 75 דפים בשם 'פרויקט פרידברג לחקר הגניזה: החזון, יישומו הנוכחי ועתידו: דו"ח סטטוס והיתכנות' (שממנו מצוטטת פסקת הפתיחה לעיל), שאבא כתב והגיש לדירקטוריון של FGP בנובמבר 2005. בעקבות הדו"ח נחתם הסכם בין אבא ל-FGP ב-15 בדצמבר 2005 לתכנון וליישום היבטי המחשוב של פרויקט פרידברג.

מיידי עם החתימה הקים אבא את 'גנזים', יחידת המחשוב של הפרויקט, וניגש לעבודה עם מתכנתת אחת. זמן קצר לאחר מכן, עם שכירת המשרדים במקומם הראשון ב'יד הרב נסים', גדל הצוות בהדרגה עד שהתייצב על כעשרים עובדים בתחומים השונים של הנדסת תוכנה: תכנות, עיצוב גרפי ועיצוב ממשק משתמש, ניהול בסיסי נתונים, אבטחת איכות, ועוד. רוב הצוות כולו הורכב מנשים מן המגזר החרדי, וקצתן נקלטו ישר מן הלימודים ללא ניסיון קודם בעבודה. יועצים בכירים תמכו בצוות באופן שוטף בנושאים השונים, ובהם: ארכיטקטורת מסדי נתונים, מערכות הפעלה, חומרה וניהול שרתים, תקשורת מחשבים, ומערכות גיבויים ואבטחת מידע. במאי 2008, עם סיום השכירות ב'יד הרב נסים' ולאחר תקופת מעבר של מספר חודשים בבניין 'שערי העיר', עברו משרדי 'גנזים' אל מקומם הקבוע, במגדל דונה שבגבעת שאול, בעזרתה הרבה של אימי שרה, שעמדה לימינו של אבא לכל אורך הפרויקט. על פי המלצתה רכש דב פרידברג ב-2007 קומה שלמה במגדל, ואימי גם הייתה אחראית לתכנון המפורט של הקומה, למעקב אחר הבנייה ולריהוט המשרדים. הצטרפתי ל'גנזים' ב-2007, כשנה וחצי לאחר שאבא הקים את היחידה, ועבדתי לצידו עשר שנים עד לפרישתו ממנה, בהגיעו לגבורות ביוני 2016. לשמחתי אין צורך כיום להציג בפני הקוראים של 'גנזי קדם' את פרויקט פרידברג לחקר הגניזה ואת שאר המפעלים שבאו בעקבותיו הכלולים בפורטל פרידברג, שהרי הם נמצאים על שולחנם תדיר והפכו כלי עבודה חיוני בעבודתם השוטפת. אף אין צורך להאריך בתרומה של מפעלים אלה ובהשפעתם הרבה על המחקר, כמו גם בתרומתם לציבור הרחב, שנחשף בעזרתם באופן ישיר לתחומי מחקר ולאוצרות תרבות וידע שהיו ספונים עד אז במגדל השן האקדמי, ועתה ידי כל משכיל ואוהב ידע ממשמשות בהם במספר לחיצות מקש. גם עיקר תולדותיו של פרויקט פרידברג לחקר הגניזה והישגיו

העיקריים כבר תוארו בידי אבא עצמו, ובפרט בבמה נכבדת זו.⁸ בדברים להלן לא אחזור אפוא על נושאים אלה, ואבקש לתאר כדלות כוחי כמה מעקרונות העבודה שאבא הטמיע ב'גנזים', מסגולות סגנון הניהול המיוחד שלו, תכונות נפשו ומידותיו הטובות, שהיו אחראים להצלחת המפעל הגדול ולהישגים הרבים שלו בתוך זמן קצר יחסית של מספר שנים.

ב. אֵכֵן רוּחַ הַיָּא בְּאִנּוּשׁ

אבא היה אינטלקטואל, איש ספר ואיש אשכולות, סקרן ותאב דעת שכל דבר אנושי לא זר לו. הפנייה אליו לעמוד בראש יחידת המחשוב באה מתוך פרסומו בתחומי התמחותו המקצועית במדעי המחשב. ואולם אבא היה בן-בית בתחומים רבים של מדעי הרוח, ובפרט בכל מקצועות מדעי היהדות. את היסודות של השכלתו התורנית הוא קיבל בנעוריו בישיבת 'אהבה ואחוה' שהקים אביו הרב אהרן שויקה זצ"ל, ושם שמע שיעורים גם מהרב עובדיה יוסף זצ"ל.⁹ את היסודות של השכלתו המדעית והכללית הרחבה הוא רכש בגימנסיה הצרפתית שבקהיר. פעמים רבות הוא חזר והזכיר לטובה את מוריו במוסדות אלה שהיו בעיניו מופת לחינוך משובח שאין כדוגמתו היום, והרגיש שהיה בר-מזל על שזכה לחינוך כזה. אבא שלט שליטה מלאה בארבע שפות: עברית, ערבית, צרפתית ואנגלית.

ספרייתו הפרטית הגדולה, שאותה בנה לאורך שנים יחד עם אמא תבדל"א, כללה את מבחר הספרות באנגלית ממחזותיו של שקספיר ועד כתבי עת ספרותיים כגרנטה והניו יורקר, שעליהם היה מנוי שנים רבות ודרכם עקב אחר ההתפתחות הספרותית בחו"ל,¹⁰ לצד תרגומים ממיטב ספרות העולם, מסדרת תרגומיו של שלמה דיקמן לספרות היוונית והרומית הקלסית¹¹ ועד לקלסיקה הרוסית. האגף של הספרות העברית הקיף מכתביהם של סופרי דור התחייה והמחצית הראשונה של המאה ה-20

8 Yaacov Choueka, 'Computerizing the Cairo Genizah: Aims, Methodologies and Achievements', 8*–30* (2012), pp. 9*–30* *Ginze Qedem*; יעקב שויקה, 'מסמטאות קהיר לאינטרנט המהיר: גניזת קהיר ומחשובה', מטמונים וגניזות כפרשיות בהיסטוריה, בעריכת עפרה רימון, מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה, חיפה תשע"ג, עמ' 85–96.

9 תיאור של ישיבת 'אהבה ואחוה' שבקהיר וסדרי הלימוד בה ראו במאמרו של אבא על אביו, הרב אהרן שויקה זצ"ל: 'פרקי חיים', מנחת אהרן: מאסף תורני לזכרו של הרב אהרן שויקה זצ"ל, בעריכת יעקב שויקה וחיים סבתו, ירושלים תש"ם, עמ' 15–32.

10 *The New Yorker; Granta*

11 איסכילוס, סופוקלס, אובידיוס, פובליוס ורגיליוס מרו, טיטוס לוקרציוס קרוס, משירת יון ורומי, תרגם מיוונית ומרומית והוסיף מבואות, הערות ונספחים שלמה דיקמן, ירושלים תשכ"ב-תשכ"ו.

ועד לספרות ישראלית חדשה בת הזמן, שהורי עקבו אחריה באדיקות גם באמצעות מינוי לכתבי העת הספרותיים 'עכשיו' ו'סימן קריאה'. במדף השירה עמדו כל מהדורותיו של דב ירדן לשירת ימי הביניים¹² ודיוואנים של פיוט לצד אצ"ג, אלתרמן ושלונסקי ועד לשירה מודרנית. אבא החזיק גם ספרייה עיונית מגוונת, שכללה בין השאר ספרי פילוסופיה, בלשנות, היסטוריה ותרבות כללית. אמנם במוקד עניינו עמדה ספרות המחקר של מדעי היהדות: מקרא וספרות חז"ל, הלכה ואגדה, תולדות עם ישראל, שו"ת וספרי דרשות, הגות וספרות עברית. כל אלה לצד ספרייה תורנית עשירה, כיאה למי שעמד בראש פרויקט השו"ת שנים רבות, שכל ארון הספרים היהודי מפולש לפניו.

השכלתו הרחבה של אבא ודאי עמדה לו כאשר ניגש למחשב את גניזת קהיר, נוסף על שליטתו בשפה הערבית והערבית-היהודית, שהיו שפת אימו ושימשו לו שפה חיה כל חייו. אבא קרא ספרות ערבית ובכללה את ספריו של סמיר נקאש, הסופר היהודי היחיד שכתב בערבית לאחר עלייתו מעיראק,¹³ ידע על פה בתי שיר מן השירה הערבית הקלסית והמודרנית, והשתתף במשך שנים רבות עד למחלתו בשיעור קבוע בספרות הערבית-היהודית עם אחיו פרופ' יצחק שוה, אחייניו ד"ר נסים סבתו ור' יוסף הררי, ובני משפחה נוספים, שבמהלכו נלמדו על הסדר במקורם 'מורה נבוכים' לרמב"ם, ספר 'הכוזרי' לר' יהודה הלוי ופירושי רס"ג למקרא. פעמים רבות כאשר היו נתקלים בשיעור במילה נדירה מן הערבית הקלסית, אבא היה מביא לה דוגמאות משייר של מוחמד עבד אלוהאב או אום כלתום.

היו לאבא אפוא נקודות פתיחה מצוינות לקידום פרויקט הגניזה. ובכל אופן, אבא ניגש למלאכה קודם כול כתלמיד. הוא התחיל את עבודתו בפגישות עם חוקרי גניזה מובהקים לשיחות רקע על הגניזה וללימוד של דרכי עבודתם השגרתית, וקרא ספרות על תולדותיה של הגניזה, סיפור גילוייה ומחקריה. אבא מעולם לא הסתפק בצדדים הטכניים של עבודתו. כמו במפעלים אחרים שהיה שותף להם, הוא ניגש לפרויקט הגניזה מתוך תחושה של אחריות ומתוך שכנוע עמוק כי מפעל זה ישנה באופן ניכר את מחקר הגניזה, יחשוף את מסמכיה לקהלים חדשים ויהפוך אותה מתחום מחקר אזוטרי לחלק חשוב מאוצרו התרבותי של כל אדם משכיל המתעניין בתולדות עמו. הוא גם שאף ועשה מאמצים להנחיל תודעה זו לכל העובדים בפרויקט, ובייחוד לעובדות, שכאמור הגיעו מן המגזר החרדי. לאמור: איננו עוסקים בעבודת תכנות

12 דיואן שמואל הנגיד, שירי הקודש ושירי החול לרבי שלמה אבן גבירול, שירי הקודש לרבי יהודה הלוי, מחברות עמנואל הרומי, ירושלים תשל"ח-תשנ"ב.

13 על סמיר נקאש ראו: נרי ליבנה, 'סמיר מי?', הארץ, 3.8.2004.

גרידא אלא בחשיפה ובהנגשה של אוצרות תרבות של עמנו ובפיתוח כלים חדשניים ללימוד ולמחקר שלהם. לשם כך הוא יזם הרצאות על הגניזה לצוות הפרויקט ודאג שהעובדות לא תתכנסנה כל אחת בעבודתה אלא שהצוות כולו יתעדכן דרך קבע בתמונה הגדולה: מצבו הנוכחי של הפרויקט, המשימות שהושגו והיעדים העומדים על הפרק.

הפעילויות לצוות לא הצטמצמו לתחום הגניזה בלבד, ובין השאר ארגן אבא לצוות 'גנזים' ביקור ביחידת מגילות מדבר יהודה שברשות העתיקות, שבמהלכו שמע הצוות הרצאה על המגילות ולמד על תהליכי השימור והדיגיטציה שלהן. על פי דרכו, ביקש אבא כי מדי פעם בפעם יתנתק הצוות לשעה ממסכי המחשב, יתרענו, ירחיב אופקים ויעשיר את הידע. לשם כך הוא הנהיג את 'הרצאת החודש' – במה להרצאות מפי מרצים אורחים בנושאים מגוונים של מדע והשכלה, שבה הושמעו במהלך השנים יותר מעשרים הרצאות. לקראת פרישתו מ'גנזים' ביוני 2016 בחר אבא להעניק לצוות שי מיוחד ממנו: סדרה של שלוש הרצאות, שעה אורך כל אחת מהן, תחת הכותרת 'הבעיות שהסעירו את עולם המתמטיקה במאה העשרים ופתרון המדהים והבלתי מתקבל על הדעת'. בהרצאות אלה באו לידי ביטוי כישוריו כמרצה מחונן המעביר נושאים סבוכים במתמטיקה לקהל ללא רקע מתמטי, בסגנון בהיר ומרתק.

לאבא היה חשוב מאוד שהעבודה המתבצעת תהיה נוכחת בשיח של חוקרי הגניזה בפרט ושל הקהילה האקדמית של מדעי היהדות בכלל. אף שהדבר חרג לכאורה מן המטרה המקורית של 'גנזים' ואף פגע לעיתים בשגרת העבודה, אבא עשה מאמצים גדולים להשיג מטרה זו, בעיקר באמצעות הרצאות והשתתפות בכנסים בארץ ובח"ל. גולת הכותרת של מאמצים אלה הייתה הדוכן של 'גנזים' והמושבים המיוחדים שהוקדשו לפרויקט בקונגרסים של האיגוד העולמי למדעי היהדות. בקונגרס העולמי ה-15 שהתקיים ב-2009, בדיוק ארבע שנים לאחר המגעים הראשונים שהניעו את הפרויקט, הציג אבא את ההישגים עד אז ואת התוכניות לעתיד. האיננוטר של כל קטעי הגניזה כמעט הושלם, מלבד כתריסר אוספים קטנים. אתר האינטרנט הוצג בגרסתו השישית, שבה כבר שולבו רוב הפונקציות הבסיסיות המשמשות בו כיום, אם כי המידע שהוא כלל עדיין היה מצומצם ביחס: כ-86,000 תמונות דיגיטליות, 70,000 רשומות קטלוג, 180,000 רשומות ביבליוגרפיות, וכמה אלפי תעתיקים. לקראת סוף ההרצאה הכריז אבא שלוש בשורות: (א) חתימה על הסכם בין FGP לספריית קיימברידג' לדיגיטציה של כל אוסף הגניזה בקיימברידג' תוך שלוש שנים;

(ב) פיתוח אלגוריתם למדידה אוטומטית של קטעי הגניזה; (ג) פיתוח אלגוריתם ראשוני למציאת צירופים בין קטעי הגניזה.¹⁴

בקונגרס העולמי ה-16, שהתקיים ארבע שנים לאחר מכן (2013), עלה אבא ופרע את כל הבטחותיו מלפני ארבע שנים. תהליך הדיגיטציה בקיימברידג' הושלם בדיוק לפי התוכנית שאבא התווה, האתר כבר הכיל מעל חצי מיליון תמונות, והיה לאחת מספריות כתבי היד הדיגיטליות הגדולות ביותר בעולם בזמנו. כל הקטעים עברו מדידות אוטומטיות, והעיקר: ביוני אותה שנה, כחודש לפני שהקונגרס נפתח, הושלמה הרצה של המערכת שפותחה למציאת צירופים בגניזה, והתוצאות המרשימות שלה הוצגו בדוכן של 'גנזים' לכל באי הקונגרס. אטרקציה נוספת בקונגרס זה הייתה תוכנת התצרף שרצה על מסך מגע ענק ואפשרה לשחזר את צורתו המקורית של דף גניזה מן הקטעים שנקרעו ממנו.

המאמצים שאבא השקיע בהצגת הפרויקט במסגרות אלה נבעו מגישתו העקרונית לעבודה הנעשית ב'גנזים'. בניגוד לאלה שדימו כי תפקיד 'גנזים' מתמצה במתן שירותים לחוקרים כשירותי דיגיטציה וספרייה, אבא חזר והדגיש כי יש בכוח הפעילות הזאת לבנות תהליכי עבודה חדשים ולעצב את מחקר הגניזה עצמו. פיתוח האתר והכלים המתקדמים, שלא היה יכול להתבצע ללא הבנה עמוקה והכרה יסודית של אוספי הגניזה ושל האתגרים המיוחדים שהיא מציגה, היה לשיטתו מחקר של הגניזה עצמה. ואף שהוא מתבצע בכלים חישוביים, סופו שהוא מציע תהליכים ותוצאות שאי אפשר היה להגיע אליהם באמצעות הכלים המסורתיים של מדעי הרוח. אבא האמין כי למרות כל ההישגים של 'גנזים', הפוטנציאל הגדול של השימוש בכלים חישוביים למחקר מדעי הרוח עדיין רחוק ממיצוי גם במחקר הגניזה, ועל כן ביקש שוב ושוב להציב לציבור החוקרים אתגרים ורעיונות חדשים שירחיבו את המחקר המסורתי לכיוונים ולאופקים חדשים.

פרקו האחרון של הדו"ח שהגיש אבא בסוף 2005 נשא את הכותרת 'חזון', ובו שש הצעות החורגות מתוכנית העבודה המקורית. שני סעיפים מתוכם אכן הפכו מחזון למציאות, ואבא זכה לממשם במסגרת 'גנזים' בהצלחה רבה. הראשון היה הקמת קורפוס גדול לערבית-יהודית. בהרצאה שנשא אבא בכנס ה-15 של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, שהתקיים בקיימברידג' באוגוסט 2011, הוא הציג לראשונה את תוכניתו להקים קורפוס ממוחשב ומקיף של השפה

14 לתיאור של תוכנת הצירופים בגרסה מוקדמת זו ולתוצאות ראשונות שלה ראו: אהרן שויקה, יעקב שויקה, ליאור וולף ונחום דרשוביץ, "וקרב אותם אחד אל אחד" – זיהוי כתיבות יד וצירוף קטעי גניזה באמצעות מחשב, גנזי קדם, ז (תשע"א), עמ' 171-208.

הערבית-היהודית. ביוני 2013 נפתחה בפני החוקרים הגרסה הראשונה של הקורפוס, שכללה כארבעים חיבורים ומיליון מילים, ובאפריל 2014 הועמדה הגרסה המלאה של הקורפוס לרשות הציבור עם מאה ועשרה חיבורים וארבעה מיליון מילים.

הסעיף השני בפרק החזון היה הצעות הצירופים לקטעי הגניזה ואף הוא מומש כידוע בהצלחה רבה. אמנם סעיפים אחרים בפרק, העוסקים בפיתוח קורסים על הגניזה ובהכשרה של סטודנטים בחקר הגניזה, זכו פחות ונותרו כחזון. בסעיפים אלה אבא מתגלה כמי שאינו מסתפק במחשוב אלא מעמיד לנגד עיניו את יעדי-העל של מפעל פרידברג, ובראשם הנחלת הגניזה לדור הבא של החוקרים. בסעיף האחרון, הנועז מכולם, העלה אבא חזון שלפיו מחשוב הגניזה הוא רק שלב בדרך להקמת מרכז שלם לחקר הגניזה. בחזונו עתיד מרכז זה לכלול ספרייה עשירה, חדר הרצאות, חדרי לימוד ומשאבים נוספים לטובת חוקרי גניזה, שיגיעו אליו ויתארחו בו לתקופות מחקר קצרות. על פי ההצעה, המרכז יכלול גם תערוכה ומצגות וידאו, יציע הרצאות לקהל הרחב ויארגן סיורים וביקורים לנוער. חזונו זה של אבא לא התגשם. ואולם הוא הוביל אותו לעבר סיומו המוצלח של פרויקט 'גנזים' מתוך תודעת שליחות של איש הרוח, שסייעה לו להתגבר על האתגרים והשחיקה בעבודה שהייתה לעיתים טכנית וסיזיפית.

ג. בַּחֲכָמָה יִבְנֶה בֵּית וּבִתְבוּנָה יִתְפֹּנֵן וּבְדַעַת חֲדָרִים יִמְלֵאוּ כָּל הוֹן יָקָר וְנַעִים

אבא ניגש למחשוב הגניזה לאחר תהליך של לימוד ולאחר בניית תוכנית עבודה מפורטת שאותה הוא הציג בדו"ח שהגיש לדירקטוריון FGP בסוף 2005, וכך היה גם כאשר ניגש למפעל 'הכי גרסינן' לנוסחאות התלמוד הבבלי. אבא ראה בתכנון מוקדם שנעשה כהוגן מרכיב מפתח בהצלחתו של פרויקט, והוא השקיע בתוכניות אלה מחשבה וזמן רב. אני מבקש להציג כאן שלושה עקרונות ששימשו אותו בבניית תוכניות העבודה ובתהליך מימושו, עקרונות שהוא עצמו הדגיש את חשיבותם בהזדמנויות שונות.

העיקרון הראשון היה לבנות את הפרויקט באופן שיאפשר להשלימו תוך שנים בודדות. אבא נקב ב'כלל אצבע' של חמש שנים כמספר השנים המקסימלי הרצוי. פרויקט שאמור לקחת יותר זמן, או שאינו מתוכנן נכון ויש לתכננו מחדש, או שהוא גדול מדי וצריך להציב לו יעד יותר צנוע, עם אפשרות להצבת יעדים נוספים כאשר

היעד הראשון יושג בהצלחה. הסיבות העיקריות שהוא נתן להגבלת זמן הפרויקט לא היו כרוכות בהיבט התקציבי דווקא, אלא בשני היבטים אחרים, שהרבה פעמים אין נותנים עליהם את הדעת במידה הראויה.

ההיבט הראשון הוא ההיבט הטכנולוגי. כמי שהיה מחלוצי המחשוב בישראל, מראשית שנות השישים (כאשר היו בארץ שני מחשבים בלבד), ופעל בתחום למעלה מחמישים שנה, אבא ידע להעריך את ההתקדמות הטכנולוגית המסחררת של המחשבים, דאג תמיד לעמוד בחזית הטכנולוגיה וחזה התפתחויות עתידיות. במקביל להתפתחות המואצת בחומרה קיימת כמובן התפתחות דומה בטכנולוגיות תוכנה ובכלי הפיתוח. אבא טען כי פרויקט פיתוח שנמשך יותר ממספר שנים יסחוב עימו טכנולוגיות שהתיישנו, או יאלץ להשקיע זמן וכסף בלמידה ובהטמעה של טכנולוגיות חדשות. במהלך עשר השנים שאבא עמד בראש 'גנזים' הוא הקפיד לעדכן את החומרה בקביעות ודאג שצוות הפיתוח יעבור השתלמויות בטכנולוגיות פיתוח חדשות לפי הצורך. וכבר קרה שתוכנית נכתבה על בסיס טכנולוגיה מסוימת שמאוחר יותר נזנחה ולא נתמכה בגרסאות מתקדמות של דפדפנים, והייתה צריכה להיכתב מחדש. כדי להגיע ליעדיו של פרויקט בהצלחה עדיף להימנע כמובן ממצבים כאלה. אין צורך לומר כי גם פרויקט שהושלם צריך תחזוקה שוטפת הכוללת עדכוני תוכנה תדירים מסיבות אלה ואחרות.

ההיבט השני הוא כוח האדם. טיבם של פרויקטים מעין אלה שהם פועלים לזמן קצוב עם צוות קטן ותחת מסגרת תקציבית קשוחה, ולכן אינם יכולים לספק ביטחון תעסוקתי לאורך זמן, אפשרויות קידום ומשכורות תחרותיות. בתנאים כאלה קשה לגייס כוח אדם איכותי, והרבה יותר קשה לשמר אותו לאורך זמן. כוח האדם הוא המשאב היקר ביותר בארגון, ואצלו מצטברים הידע והניסיון הנרכשים לאורך מסלול הפיתוח. ככל שהפרויקט מתוכנן לזמן קצר כך הוא יסבול פחות מתחלופה של עובדים הגוררת תקופות חפיפה ולמידה יקרות ואיבוד ידע נרכש.

בדו"ח שאבא הגיש לדירקטוריון FGP בסוף 2005 הוא העריך כי פרויקט הגניזה יזדקק לחמש עד שבע שנים להשלמתו. למעשה, בסוף 2009 כבר היה אתר האינטרנט כמעט מושלם מבחינת הפונקציות והמידע שהוא היה צריך לכלול על פי התוכנית המקורית ויותר מזה, לבד מן התמונות הדיגיטליות. תהליך הדיגיטציה העיקרי נעשה בין השנים 2010-2013 ובהן נוספו לאתר 400,000 תמונות, מתוכן 300,000 תמונות של אוסף הגניזה בקיימברידג'. צילום אוסף זה הוא דוגמה מאלפת לדרכו של אבא בבניית תוכנית עבודה גדולה. מספר התמונות שצריך היה לצלם היה ידוע מראש לאור הרישום המדוקדק של אינוונטר קטעי הגניזה בקיימברידג', כמו בכל שאר הספריות,

שהושלם בשנים הראשונות של הפרויקט. אבא השקיע מאמצים וזמן רב יחד עם מנהלי FGP במשא ומתן מול ספריית קיימברידג' וד"ר בן אאוטווייט, מנהל יחידת הגניזה, לקראת צילום האוסף, ובנסיעתו לשם בספטמבר 2008 הוא הגיע להסכם חיובי עם הספרייה. לאחר ההסכמה העקרונית התקיימה ישיבה עם אנשי הספרייה וביניהם ראש המעבדה לצילום והצוות הטכני, ובה הוצגה תוכנית העבודה של המעבדה לצילום האוסף, שעל פי הערכתם יימשך לא פחות מעשר שנים. אבא לא הסכים לקבל את ההערכה הזאת. הוא לקח את התוכנית המקורית, וחישב כמה עוד מצלמות צריך לרכוש וכמה עובדים נוספים צריך לגייס כדי שפרויקט הדיגיטציה יסתיים תוך שלוש שנים. הצעתו נתקלה תחילה בספקנות גלויה, אבל הוא הצליח לשכנע את אנשי הספרייה בצורך לשמור על מסגרת זמן של שלוש שנים לכל היותר לצילום האוסף ולבסוף הצעתו התקבלה. פרויקט הדיגיטציה של אוסף הגניזה בקיימברידג' התחיל באוגוסט 2009, התקדם בקצב של כ-10,000 תמונות לחודש והסתיים לאחר שלוש שנים, בדיוק לפי התוכנית שאבא התווה. בדומה לפרויקט הגניזה, גם מפעל 'הכי גרסינן' שהחל ב-2012 היה אמור להימשך על פי תוכניתו של אבא כשש שנים, עד 2018. למעשה, כאשר אבא פרש מ'גנזים' באמצע 2016 הפרויקט כבר היה מושלם מבחינת השימושיות של האתר וגם רובם הגדול של עדי הנוסח כבר היו באתר.

העיקרון השני שאבא יישם בעבודה ב'גנזים' נשמע פשוט וטריוויאלי: להתקדם בצעדים קטנים. לכאורה לא נמצא מי שיחלוק על כך, שהרי 'אפילו מסע בן אלף מילין מתחיל בצעד אחד קטן', כמאמר הפתגם. אדגים את הדרך שבה אבא יישם עיקרון זה בנתונים הבאים: הגרסה הראשונה של אתר הגניזה עלתה לרשת האינטרנט במרס 2007. היא כללה אינוונטר כמעט שלם של קטעי הגניזה, הישג נכבד בפני עצמו, אבל ללא מידע מלבד תמונות דיגיטליות של חלקים מאוסף הגניזה של בית המדרש לרבנים בניו יורק. ביוני 2009 עלתה הגרסה השישית של אתר הגניזה, שכבר הייתה קרובה לצורתו הסופית על פי תוכנית העבודה המקורית, ובאוקטובר 2013 עלתה הגרסה ה-12, שכללה פיתוחים נוספים רבים ובעיקר את הצעות הצירופים. היינו, תוך שש שנים וחצי הוכרוזו לא פחות מ-12 גרסאות של אתר הגניזה, גרסה חדשה כל שישה חודשים בקירוב. כל גרסה שעלתה כללה פונקציות חדשות שלא היו בגרסאות הקודמות, קטגוריות מידע וקורפוסים חדשים של נתונים, ולעיתים גם שינויים בעיצוב הגרפי של אתר האינטרנט ושל ממשק המשתמש.

לכאורה לא היה צורך למהר להעלות את הגרסה הראשונה של האתר לפני שמשלימים חלק ניכר מן השימושיות שלו ומן המידע שהוא צריך להכיל על פי התוכנית המקורית, ובוודאי שהעלאת גרסה חדשה של האתר כל שישה חודשים

אינה מוכרחת. כל העלאה כזאת מחייבת סגירת קצוות אצל כל המתכנתות שכותבות קטעי קוד ותהליך ארוך של בדיקות תוכנה וניפוי שגיאות, והדבר פוגע ברצף העבודה. לכאורה היה קל יותר להעלות גרסה עם מספר גדול יותר של שינויים מן הגרסה הקודמת פעם אחת בשנה בלבד. הבחירה של אבא בדרך הראשונה נבעה מן הטעם הפשוט של 'אל תמנע טוב מבעליו להיות לאל ידך לעשות'. ואולם, נראה לי שהוא מצא בה גם יתרונות אחרים. כפי שכתבתי לעיל, אבא ביקש ליצור אצל צוות העובדות הזדהות עמוקה עם היעדים של המפעל ותחושת גאווה וסיפוק החיוניים למוטיבציה של העובדות. כאשר עולה גרסה, הפונקציות החדשות עובדות כראוי, מספר הכניסות לאתר עולה ומגיעות תגובות חיוביות ממשתמשים - או אז הביטחון של הצוות ביכולותיו מתחזק והסיפוק מן העבודה עולה. גם המתח המתלווה לכל העלאת גרסה הוא בסופו של דבר מתח בריא שמדרבן את הצוות לעבודה מאומצת יותר לפני כן, עם תחושת רווחה ושחרור לאחר שהתהליך מסתיים בהצלחה.

גם מן ההיבט של פיתוח הפרויקט יש להתקדמות בצעדים קטנים עדיפות. מכיוון שפרויקט הגניזה לא עוצב מלכתחילה בידי ה'לקוחות' שלו, היינו חוקרי הגניזה והציבור הרחב, אי אפשר היה לצפות שהמוצר יענה על כל הדרישות והציפיות של המשתמשים בניסיון הראשון. תכנון ואפיון של המוצר על הנייר כדי לפתח אותו בשלמות לפני שהוא מוצג לציבור היה מתכון בטוח לכישלון. למעשה, תהליך עיצובו של אתר הגניזה התקדם יחד עם התהליך ההדרגתי של הפיתוח, בהתאם להתקדמות בידע ובהבנה של אוספי הגניזה והמידע שהצטבר עליהם, ובהתאם לתגובות המשתמשים וצורת השימוש שלהם באתר. וכבר קרה שפונקציות שפותחו זנחו עם הזמן או נדחקו לשולי האתר כאשר התברר כי הציבור ממעט להשתמש בהן.

עיקרון שלישי שאבא הציב בבהירות כבר בהרצאת הפתיחה של הפרויקט, שהתקיימה במשרדי 'גנזים' שב'יד הרב נסים' בינואר 2006, היה ההפרדה בין העבודה הנעשית ב'גנזים' לבין המחקר האקדמי של הגניזה. אבא הבין היטב את חשיבותה של הגניזה, התלהב מאוצרותיה, והחזיק אצלו רשימה של מספרי-מדף של קטעים שלדעתו היו בעלי ערך מיוחד או שמצא בהם עניין אישי. בהרצאות הרבות שהוא נתן לציבור הרחב הוא היה מסביר את תרומותיה הייחודיות בתחומים שונים, ומציג מן הקטעים היותר מפורסמים דוגמת קטעי 'בן סירא' או 'ברית דמשק', דרך קטעים של מקרא, ספרות חז"ל הקלסית וחיבורי הגאונים, אוטוגרפים של הרמב"ם ושל ריה"ל ומכתבי סוחרים, ומקנח במרשם רפואי, בתרגילי כתיבה של ילדים ובקמע לאהבה - הכול לפי הקהל והזמן.

ואולם כאשר אבא ניגש לעבודה ב'גנזים', הוא הבהיר כי הוא מתכוון לתת טיפול

שווה ותשומת לב זהה לכל קטע וקטע, בין אם מדובר בקטע של 'בן סירא' או בפיסת נייר ריקה. כלומר, אבא טען כי הצלחת הפרויקט מחייבת דווקא אדישות מוחלטת כלפי תוכנם של הקטעים וחשיבותם. כדי שעקרון ההפרדה יישמר, אבא גם הדגיש כי 'גנזים' לא תעסוק בשפיטה של המידע שהיא מכניסה לבסיס הנתונים. ערכו של המידע אינו נגזר מהופעתו בבסיס הנתונים אלא מן המקור שממנו הוא מגיע. לכן אבא עמד על כך שבבסיס הנתונים של 'גנזים' כל מידע שירשם ייכנס עם ציון המקור שלו, בין אם מדובר ברשומת קטלוג או ברשימות אישיות וגולמיות שהתקבלו מחוקרים. עיקרון זה גם הוביל לכך שלכל קטע יכולים היו להיות בבסיס הנתונים זיהויים שונים ואפילו סותרים המגיעים ממקורות מידע שונים. עקרונות אלה נראים טריוויאליים כיום, אבל הם סטו במפורש מן המטרה המוצהרת הראשונית של פרויקט פרידברג: 'לייצר קטלוג מאוחד של כל קטעי הגניזה'. קטלוג מעצם הגדרתו אמור לתת זיהוי יחיד לכל יחידת קטלוג, וממילא גם אין עניין בציון מקורות, שכן הסמכות מגיעה מן הקטלוג גופו, לא ממקורות חיצוניים.

ואולם אבא זיהה בדיוק בנוסח הזה את נקודת התורפה של הפרויקט בשנותיו הראשונות: צוות המחשוב באותה תקופה ביקש להעמיד לרשות החוקרים תשתית להעלאת המידע שהם מייצרים, כאשר התשתית כוללת למעשה קוד של תוכנה בלבד. ההנחה הייתה שאת כל המידע מייצרים החוקרים, ועם הזנתו למערכת ייווצר מאליו הקטלוג המבוקש. גישה זו נכשלה מכיוון שהנחת העבודה, שתפקידו של צוות המחשוב מצטמצם לכתיבת קוד בלבד, הייתה שגויה לחלוטין. המשימה הראשונה שאבא העמיד לא הייתה קשורה כלל לכתיבת קוד, ואבא גם הדגיש שהוא אינו רואה דחיפות בהעמדת אתר האינטרנט של הפרויקט.

המשימה הראשונה שאבא העמיד הייתה להכין רשימת מצאי, אינוונטר, של כל קטעי הגניזה. אבא התפלא לגלות כי לא רק שאין בנמצא רשימה כזאת, או למצער אפילו רשימה מלאה של כל אוספי הגניזה, אלא שלא קיימת אפילו הערכה מוסכמת ומבוססת של מספר קטעי הגניזה. המידע הזה לא היה אצל החוקרים, ואבא ניגש לייצר אותו יש מאין. הצורך באינוונטר לא נבע רק מן הצורך ליצור מסגרת להערכה אמיתית של היקף הפרויקט הנדרשת לשם תכנון לוחות זמנים, כוח אדם ותקציבים, אלא בעיקר כדי לבנות תשתית משותפת שאליה יתייחס המידע המגיע מצוותי החוקרים וממקורות אחרים. ההנחה התמימה כי לכל קטע קיים מספר מדף אחד המזהה אותו באופן חד-ערכי התבררה מהר כרחוקה מן המציאות. מובן שעבודה זו עצמה הייתה כרוכה במחקר. הזיהוי של קטעי גניזה בתוך ספריות שאינן מחזיקות קטעים אלה באוספים מיוחדים אינו טריוויאלי, וחוקרי גניזה מנוסים נשלחו לכל

ספרייה וספרייה לבצע את רישום הקטעים, שהיה כרוך לעיתים בהכרעות אד-הוק. אגב מפעל זה התגלו גם קופסאות שלמות של קטעי גניזה שלא היו ידועות וקטעי גניזה בודדים שלא נרשמו עד אז כלל, אם כי זו לא הייתה המטרה הראשונית שלו. הכנת האינדקס לא הייתה חיונית עד אז עבור מחקר הגניזה, אבל היא הפכה הכרחית עבור פרויקט המחשוב. בדומה לזה נעשו עוד עשרות פעולות במסגרת 'גנזים' שנדרשו לצורך העמדת התשתית לבסיס הנתונים ונזקקו לידע ולעבודה של חוקרי גניזה, ובהן הכנת קובצי זהויות (authority files), בניית טקסונומיה של תחומים ונושאים ומשימות נוספות.

המשמעות הנוקבת של גישתו הרדיקלית של אבא ביחס לצורת רישום המידע בפרויקט הגניזה, שקשה למצוא לה מקבילה במפעלים דומים, הולכת ומתבררת בימים אלה, עם העברתו של פרויקט פרידברג לרשות הספרייה הלאומית. כאשר הספרייה ניגשה לקלוט את מאות אלפי הזיהויים שבבסיס הנתונים של פרויקט פרידברג לתוך קטלוג הספרייה התברר כי הדבר אינו יכול להתבצע באופן מלא וישיר, מכיוון שקטלוג הספרייה, ככל קטלוג, אמור לכאורה לרשום רק רשומת זיהוי אחת לכל קטע (שיכולה כמובן לכלול מספר כותרים, אם הם נמצאים באותה יחידה קטלוגית) וללא ציון של מקור המידע. בעת כתיבת שורות אלה עדיין לא ברור כיצד בעיה זו (בין הרבה בעיות אחרות) תבוא על פתרונה. אם כן, ייתכן שדווקא עקרון המפתח שאבא העמיד בתחילת העבודה, שהבטיח את הצלחתו הגדולה של פרויקט הגניזה, הוא זה שימנע את הטמעתו המלאה במערכות אחרות ויחייב שמירה על צורתו המקורית כפי שאבא עיצב אותה.

ד. אֶרֶח לְצִדִּיק מִיִּשְׂרָאֵל יִשָּׂר מַעְגַּל צִדִּיק תְּפִלָּס

מעל לכישורונותיו הברוכים של אבא, לידיעותיו המקצועיות ולהשכלתו הרחבה, לניסיונו הרב, לכישורי הניהול והארגון שלו, ולמה שהוא עצמו כינה 'שכל ישר' שהיה לו בשפע, עמדו לאבא בעבודה על הפרויקט מידותיו הטובות. היו לאבא כריזמה בלתי רגילה, סבר פנים יפות לכל אדם ואדם וחיוך כובש. יחסי האנוש המעולים שהוא הצליח לפתח עם כל מי שבא איתו במגע היו לשם דבר. משא ומתן עם גופים וארגונים שלא עלה יפה היה נפתר בזמן קצר ובאופן חיובי לרצון כל הצדדים כאשר אבא נכנס לתמונה. כישוריו של אבא בניהול מוצלח של תהליכי משא ומתן מורכבים באו לידי ביטוי משכנע במיוחד בדיגיטציה של קטעי הגניזה. המכשול העיקרי שאבא ראה למול עיניו היה השגת האישורים מכל הספריות לצילום האוספים ולהצגתם

באתר פרידברג. באותו זמן דיגיטציה של כתבי יד עדיין לא הייתה מפותחת, ודאי לא בהיקף שביקש לעשות 'גנזים'. ציוד הצילום היה יקר ובספריות רבות לא היו אמצעים מתאימים לצילום כזה. בפרט לא היו כמעט ספריות שהציגו מאוספי כתבי היד שלהן באתרי אינטרנט פתוחים לציבור, ומספר האתרים שהציגו אוספים של כתבי יד היה מצומצם מאוד והאוספים שהוצגו בהם היו קטנים ביחס. אבא נסע לספריות רבות, הציג את חשיבות הנושא לפני רשויות המוסדות, ניהל בעצמו את המשא ומתן מול כל ספרייה וספרייה על התנאים הנדרשים להצגת התמונות, והצליח להגיע להסכמים חתומים מול כשבעים ספריות, מוסדות ואספנים פרטיים. ראוי לציין כי הסכמים אלה, כמו כל שאר ההסכמים שהוא ערך וחתם במפעלי פרידברג, נערכו על ידו והושלמו בהצלחה ללא כל סיוע ומעורבות של עורכי דין מצידו או מצד מפעל פרידברג.

מספר שנים לאחר מכן, כאשר מפעל 'הכי גרסינן' יצא לדרך והיה צורך לצלם את כל כתבי היד והקטעים של התלמוד הבבלי, המדיניות של הספריות הגדולות כבר הייתה נוחה הרבה יותר לדיגיטציה ולהצגה של חומרים דיגיטליים באינטרנט. ואולם הבעיה עתה הייתה אחרת לגמרי. בניגוד לאוספי הגניזה, שהיו בדרך כלל בספריות לאומיות ואוניברסיטאיות מלבד מספר אוספים פרטיים קטנים, אלפי קטעי התלמוד הבבלי מפוזרים בלא פחות ממאתיים ושישים (1260) מוסדות. רובם הגדול אינם ספריות ציבוריות במובן המקובל אלא ארכיונים עירוניים עתיקים, מנזרים מבודדים וכדומה. לעיתים קרובות לא נמצאו פרטי קשר, וכאשר נמצאו, לא ניתן היה לאתר את הספרן האחראי, וכאשר הוא אותר, הוא בדרך כלל לא היה יכול לספק תמונה דיגיטלית, בוודאי לא על פי התנאים שהעמיד 'גנזים'. חלק גדול מן הקטעים הללו שייכים ל'גניזת אירופה' – קטעים שמקורם בכריכות ספרים. במקרים רבים לא ניתן לקטעים אלה בספרייה מספר מדף מזהה, דבר שגרר התכתבויות חוזרות ומייגעות עד לקבלת התמונות המבוקשות.

אמנם האכזבה הגדולה ביותר הייתה כאשר לא התקבל מענה כלל במשך חודשים ארוכים, גם כאשר נשלחו תזכורות חוזרות ונשנות, וזה היה המצב בחלק גדול מן הפניות שנשלחו. בשלב זה אבא החליט לנסות גישה שונה. הוא שכר עובדת מיוחדת ששלטה בלא פחות משמונה שפות לטיפול השוטף בתכתובות, וביקש ממנה לשלוח שוב את כל הפניות הרבות שנותרו ללא מענה, אבל הפעם 'אל עם ועם כלשונו'. גישה זו הוכיחה את עצמה מעל למצופה, ועד לפרישתו של אבא הסתיים התהליך בהצלחה מול 180 מוסדות בסיועו הגדול של פרופ' מנחם כ"ץ, שריכז את העבודה על קטלוג עדי הנוסח לבבלי. אגב, כאשר היה צריך לפנות לספריית הוותיקן אבא ביקש לשלוח

את מכתב הפנייה בלטינית, וכך היה. סיפור קטן זה מגלם בעיני את סוד קסמו האישי של אבא, שיכול היה להלך כנגד רוחו של כל אחד ואחד, וידע לעשות את המחוות הקטנות שיזכו להערכה אצל הצד השני.

אמנם יחסי האנוש המעולים של אבא לא נשענו כמובן רק על מחוות מעין אלה, אלא נבעו קודם כול מיושרו ומנאמנותו. כל מי שהיה בקשר עם אבא בכל מפעליו ועבודתו הכיר כי לפניו אדם שניתן לבטוח במילתו ולתת בו אמון מלא. כמנהל אבא היה לעיתים קפדן והראה פנים חמורות לעובדים שלא עמדו בציפיותיו, אבל לרף הגבוה של מוסר העבודה שהוא העמיד לעצמו היה קשה להתקרב. אבא היה נוכח במשרד כל יום מתשע עד ארבע, ופעמים רבות הוא היה יוצא אחרון ממנו. גם בערבי חג, שבאופן רשמי לא היו ימי חופש מלאים, הוא היה מגיע למשרד ונשאר עד הצוהריים, גם אם הוא היה היחיד שהגיע באותו היום לעבודה. בשנה אחת שבה ראש השנה חל בימים חמישי ושישי הוא נעתר לבקשה מיוחדת של העובדות שהיו צריכות להכין שלושה ימים של חג ושבתי ושחרר אותן מעבודה בערב חג, אבל זה היה מקרה יוצא דופן ואין הוא מעיד על הכלל. זמן קצר לאחר פרישתו, שהייתה ממש עם הגיעו לגיל גבורות, הוא אמר לי כי הוא עדיין לא התרגל למצבו החדש שבו הוא אינו יוצא לעבודה בבוקר, והוסיף בנימה מסוימת של פליאה: והרי במשך למעלה מעשר שנים, למעט החופשה השנתית המרוכזת שבה המשרד היה סגור, הייתי מגיע כל יום ויום למשרד!

מובן שהדרישות הגבוהות שהציב אבא לצוות לא באו בסתירה לנדיבות, לטוב לב, ליחס אישי, לדאגה לרווחת העובדים ולהתחשבות מרבית באילוצים או בתקופות משבר. אבא עצמו עמד בפני קשיים לא מעטים בניהול השוטף של המשרד, ודי לציין אחד מהם, שדווקא הייתה בו ברכה גדולה: במהלך עשר שנים נולדו לעובדות ב'גנזים' כשישים ילדים בלי עין הרע, היינו כשישים חופשות לידה של שלושה חודשים כל אחת שהתקיימו במהלך הפרויקט. כל חופשת לידה מקשה מאוד על שמירה של רצף העבודה. ואולם אבא קיבל כל בשורה כזאת במאור פנים, דאג לתת לעובדת את מלוא זכויותיה, והגיע לכל שמחות ברית המילה בשמחה. הערכתן העמוקה של העובדות לאבא והכרת תודתן באו לידי ביטוי מרגש במסיבת הפרישה שערך לאבא צוות 'גנזים' במלון 'שלום' שבבית וגן.

הישגיו של אבא והצלחת המפעל התאפשרו בזכות עבודתם המסורה של כל אנשי צוות 'גנזים', פרויקט פרידברג לחקר הגניזה ומייסדו הנדיב ד"ר דב אלברט פרידברג. יעמדו כולם על הברכה.

וְהַמְשִׁפְלִים יִזְהָרוּ כְּזֶהֱרָהּ הַרְקִיעַ
וּמִצְדֵּיקֵי הָרַבִּים כַּפּוֹכְבִּים לְעוֹלָם וָעֶד.
וְאַתָּה לֵךְ לְקָץ וְתִנּוּחַ וְתַעֲמֹד לְגִרְלֶךָ לְקָץ הַיָּמִין.